

Axundzadə dramlarında sosial mühit

“Hekayəti Xırs-quldurbasan” dramında hadisələr köhnə tərəkəmə qaydasında yaşayan ərazidə Şəmşəddində cərəyan edir. Bədii əsərlər üçün vacib mövzulardan olan sevgi burada xüsusi mahiyyət daşıyır. Bayram Pərzadı sevsə də bacarıqsız, lakin arxalı Tarverdi onun qarşısında bu işdə mane olur. Lakin Bayramın bu probleminə ona kömək edəcək vacib bir faktor var. Bütün əhali oğurluğa getməmiş oğlanları qoçaq, mərd hesab etmir. Tarverdi də Bayramın şansına uyğun şəkildə qorxağın birisi olur. Bayram Tarverdinin yoldan çıxarıb quldurluğa göndərməklə bu maneədən qurtulmaq istəyir.

Dövrünün cəsarətli gənci kimi Bayramı bu faktor hərəkətə gətirir. Hiyləgər ər-arvad olan Namaz və Zalxadan Bayram kömək ola bilər. Xüsusən, Zalxa bu işdə ona köməkçi olur. Tənha olarkən quldurluğu pisləyib hətta divanbəyindən bu işi dayandırmasını arzulayan Zalxa aldadıcı oyunun iştirakçısına çevrilir. O Tarverdinin quldurluğa getməsi üçün qı-zıdırır. Quldurluğun qəhrəmanlığın vacib şərt olduğunu söyləyir. Axundzadənin bir dramaturq kimi bir məharəti də burada görünür. Əsasən mənfə planda təqdim edilən Tarverdi Zalxaya cavabında “Xeyir nə adam soymuşam nə adam vurmuşam. Sibirə gedənləri dara çəkilənləri gözün görmür”. Əslində Tarverdi busözləri deməklə məntiqi fikir yürüdü. Tarverdi bunları deyərək yeni gəlmiş işğal rejiminə də cəza tədbirləriylə bağlı oxuculara hələ çar məmuru olan Divanbəyi drama daxil olmamış məlumat verir.

Zalxa Tarverdiyə iki nəfər köməkçi qoşaraq bu oyunda iştirakına nail olur. Dramın bir üstün cəhəti də bu səhnədə bəlli olur. Bayram Tarverdinin gəlməsindən xəbərsiz olaraq onun ayaq səs-

lərini eşidir amma bunun bir canavar olduğunu təxmin edir.

19-cu əsrdə Azərbaycan ərazisinə almanlar da köçürülmüşdülər. Onlar əsasən ölkəmizin Qərb hissəsində məskunlaşmışdılar. Bu əsərdəki alman Fok obrazının olması əsərə daha bir müasir çalar əlavə edir. Ənənəvi quldurluqla məşğul olan şəxs yeni bir fəaliyyət növüylə qarşılaşır. Paltar, qab oğurlamaq istəyən Tarverdi sirk heyvanlarıyla qarşılaşır. Əsərdəki oyun içində oyun burada görünür. Bu gözəlnilməzlik Tarverdinin sirk ayısı tərəfindən öldürülməsi təhlükəsiylə üz-üzə qoyur.

Bu cür məişət olaylardan sonra “Hekayəti xırs-quldurbasan”ın ictimai məzmunu açıılır. Çar məmuru Divanbəyinin növbəti pərdədə görünməsiylə Azərbaycandakı işğal rejiminin əlamətləri də görünməyə başlayır. Axundzadənin bir çox tətqiqatçıları əsasən də Feyzulla Qasımsadə bu obrazın müəllif tərəfindən senzuraya məruz qalmaması üçün şərti şəkildə müsbət planda verildiyi qeyd edib.

Bu səhnədə işğalın əsasında yerli əhalinin dilinin bilinməməsinin yarı komik yarı faciəvi tərəfləri qabardılır. Teatrşünas Cəfər Cəfərov belə mülahizə irəli sürür ki, dilamanc qəsdən Divanbəyinin sözlərini səhv tərcümə edir. Kəndliyə nə qozqurursan sözünü “sizde qoz-fındıq çox olurmu kimi tərcümə edir”. Kəndlilərə rüşvət barədə işarə edir. Divanbəyi obrazı əsərə daxil olarkən biz Bayramın da başqa mənfə tərəflərini görürük. Məşədi Qurban onunla üz-üzə qalanda belə deyir “Divanbəyi ilə bizi qorxutma, bağırçaqlarının ayaqlarına dolaşdıraram”. Bu sözlər oxucuya bir ipucu verir. Belə ki, bu mübarizədə Bayram çar məmurunu da bir güc ki-

mi arxasına alır. Tarverdiylə müqayisədə qoçaq olan Bayram heç də tam olaraq müsbət qəhrəman olmaması ortaya çıxır. Bayram öz Pərzadına qovuşmaq üçün zəncirvari bir prosesdən keçir. O, məqsədinə çatmaq üçün işğalçıların gücündən belə istifadə edə bilər. Məhz Bayramın məharətindən çar məmurlarının istifadə etməsi dramın sonunda maraqlı həll variantı ortaya qoyur. Bundan sonra əsərin sonunda Divanbəyinin onu özünə yasavul təyin etmək istəməsi Bayramın həyatının necə sonlanmasını əks etdirir. Çox güman ki, Bayram bundan sonra əmirqulu olasıdır.

Axundzadə xalq həyatında olan mənfə cəhətləri islah etmək üçün mübarizə aparırdı. Təbii ki, oğurluq quldurluqla ad çıxarmağın zamanı keçmişdi. İnsanların xüsusən bir sənət əldə etməsi çox vacib idi.

İstər mövzu istərsə də, hadisələrin gedişi cəhətdən bu pyesinin davamı hesab edilə biləcək “Hekayəti mərdixəsis” əsərində də iki gəncin bir-birini sevməsi əsas süjet xətti təşkil edir. Lakin bu dramda ictimai, sosial məsələlər daha dolğun şəkildə işlənmişdir. Müflisləşmiş Cavanşir nəslindən olan Heydər bəy müasiri olduğu zamanədən şikayətçidir. Ata-baba qaydasında yaşamağa üstünlük verən Heydər bəy bir sənətlə məşğul olmağı özünə ar bilir. O da Şahbaz bəy kimi Qarabağda yaşayan bir gəncdir. Lakin ondan fərqli olaraq Heydər bəy həyatında bir yenilik eləmək istəmir. Biz Şahbaz bəyin təhsil almaq istəməsini görürük. Heydər bəy isə bu istək də yoxdur.

Toy xərcinin lazım olması Heydər bəyi Bayram kimi əməli hərəkət etməyə vadar edir. Bunun üçün onun Hacı Qaraya ehtiyacı olur. Sosial münasibətlə-

rin dəyişməsi kontekstində varlanan tacir Hacı Qara qızılbaş və rus çitinin bazarda satılmamağından şikayətçi olur. Çünki o dövrdə Rusiya yerli istehsalatını artırmaq üçün firəng çitini qadağan etmişdi.

Hadisələrdəki dinamika Hacı Qaranın səfərə çıxmasıyla başlanır. Kazakların əlindən dad edən Hacı Qara firəng çitini əldə etmək üçün Təbrizə yollanmağa can atır.

Yüzbaşı Ohan sürəti diqqətçəkəndir. Rusiya imperiyasına xidmət edən bu yüzbaşı insafsız, qatil, soyğunçu xarakterli birisidir. Əmrində olan ermənilərdən biri Sərkisin qarabağlı azərbaycanlıların tərəfini saxlamağa çalışmağı qonşu kimi qorumağı təklif etsə də Ohan qulluq naminə xalqımıza qarşı nifrətini püskürür.

Hacı Qaranın erməni əkinçiləriylə üz-üzə dayanması səhnəsi isə həm komik, həm də düşündürücüdür.

Hacı Qara əsəri də iki sevgilinin bir-birinə qovuşmasıyla nəticələnir. Heydər bəy özünü Dağıstanın üzünə müharibəyə getməklə xilas edir. Eyni ilə Bayram kimi. Hər iki gəncin ailə səadəti Rusiya imperiyasına xidmət etməklə gerçəkləşir. Sevgi xəttiylə başlanan əsərlər ictimai məzmunla bitir.

Ceyhun Mirzəli